

Титаренко Валентина,
канд. філол. наук, доцентка кафедри
української мови та методики її навчання,
Житомирський державний університет
імені Івана Франка,
м. Житомир, Україна

ЗАПОЗИЧЕНА МЕТРОЛОГІЧНА ЛЕКСИКА В ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ XVI–XVII СТСТ.

Метрологічна лексика, відображена в поліських пам'ятках XVI–XVII ст., поряд із питомими утвореннями розширювалася також запозиченнями з чужих мов. Іншомовні назви проникали передовсім із тими речами, одиницями міри та ваги яких вони виступали. В аналізованих пам'ятках лексеми досліджуваної підгрупи найчастіше використовувалися як оцінка речей, предметів, які передавалися в спадок, при стягуванні мита та оподаткуванні або украдених чи пошкоджених грабіжниками тощо.

Історико-лінгвістичний аспект назв одиниць вимірювання в староукраїнський період вивчали В. Винник [1], С. Гриценко [2], М. Худаш [4; 5] та інші мовознавці, представлена ця група лексики в «Історії української мови. Лексика і фразеологія» [3].

Методи роботи. У процесі дослідження використано різні прийоми описового методу: шляхом спостережень виявлено лексеми іншомовного походження, за допомогою прийомів узагальнення та класифікації вибрані запозичення розподілено за лексико-семантичними підгрупами, застосовано прийом інтерпретації результатів спостереження. Залучено також прийоми зіставного, порівняльно-історичного методів.

Мета роботи – проаналізувати іншомовний вплив на розвиток метрологічної лексики в староукраїнський період на матеріалах північноукраїнських пам'яток XVI–XVII ст.

Джерелами дослідження слугували тексти переважно ділового стилю, писані на північноукраїнській території (Луцьк, Житомир, Володимир, Кременець тощо) у XVI–XVII ст.

У досліджуваних пам'ятках у метрологічному значенні використовувалися запозичення з багатьох мов, зокрема велика кількість слів проникала з **германських**: *бохонъ: ...а ржаного хлѣба двадцать и семь бохоновъ...* (сплатити податок – В.Т.) (Луцьк, 1545; ЛМ, с. 178) (п. *bochen*, свн. *vochenze / fochenze* [BES I,

с. 63]) ‘буханець’; *бунт*: *бунтъ ножовъ... пограбити розказаль* (Володимир, 1635; ТУ, с. 303) (стп. *bunt*, нвн. *Bund*) (в’язка) ‘бунт’; *вантухъ* (п. *wantuch*, нім. *Wagentuch* [ЕСУМ I, с. 329]) ‘мішок, лантух’ (розглядається як результат видозміни форми *лантух* (п. *Lanntuch*) або як стягнена форма *Wagentuch* ‘полотно для воза’ [ЕСУМ I, с. 329]): *шьни(х)ле(р), въ которы(м) было... хъмелю ва(н)тухъ* (Луцьк, 1625; СР, с. 187); *лаштъ* (Луцьк, 1562; ТУ, с. 97) (стп. *last*, *laszt*, свн. *last* [ЕСУМ III, с. 197–198]) ‘міра сипучих тіл’; *лутъ* (Житомир, 1650; ДМВН, с. 194) (стп. *lut*, *lot*, свн. *lōt* [ЕСУМ III, с. 312]) ‘лот, давня міра одиниця ваги, що дорівнює 1/32 фунта або 12,8 г’; *маца* (Володимир, 1545; ЛМ, с. 106) (п. *maca*, свн. *metze* [BES II, с. 116]) ‘міра об’єму сипких тіл’; *тахеръ* (Луцьк, 1565; ТУ, с. 112) (п. *tacher*, нім. *Tacher* [Br, с. 563]) ‘тузин; одиниця вимірювання, десять’; *тузинъ* (Луцьк, 1569; ТУ, с. 141) (п. *tuzin*, нім. *Dutzend* [ESB, с. 655]) ‘12 штук; велика кількість, дюжина’; *шифу(н)тъ, шафу(н)тъ* (Володимир, 1645, СР, с. 324) (п. *szyfunt*, нім. *Schiffunt* [Br, с. 560]) ‘міра ваги’; *штука* (Володимир, 1545; ЛМ, с. 110) (п. *sztuka*, свн. *stuck(e)/stück(e)* [ESB, с. 607]) ‘кусок’. У переважній більшості вищеописані германізми проникли через польське посередництво, про що може свідчити звукове й морфемне оформлення запозичень.

Низка лексем сягає **латинського** джерела: *ква(р)та* (Житомир, 1635; АЖГУ, с. 160) (п. *kwarta*, нім. *Quarte*, лат. *quarta* [ЕСУМ II, с. 414]) ‘міра об’єму сипких тіл і рідин’; *сума* (Луцьк, 1545; ЛМ, с. 185) (п. *suma*, лат. *summa* [Br, с. 526]) ‘сума’; *фаска* (Житомир, 1590; АЖГУ, с. 48) (п. *fasa*, свн. *vaz* [BES I, с. 361]) ‘бочка; діжка з одним дном’ (очевидно, ще в старопольській мові словоформа *фаса* почала витіснятися формою *фаска* [BES I, с. 361]; досліджуваних текстах лише в здрібнілій формі засвідчено лексему); *фунтъ* (Луцьк, 1564; ТУ, с. 106) (п. *funt*, свн. *phunt*, лат. *pondō* [BES I, с. 392]) ‘фунт, міра ваги’; *це(т)наръ* (Луцьк, 1545; ЛМ, с. 145) (п. *setnar*, *centnar*, нім. *Zentner*, лат. *centēnārium* [BES I, с. 113]) ‘міра ваги, центнер’. Описані латинізми могли з’являтися через німецьке та польське посередництво.

До **грецької** мови належить *литра*: *шолку барвистого литер пать* (Луцьк, 1573; ТУ, с. 154) (стсл. *литра*, гр. *lítira* [BES II, с. 57]) ‘міра ваги: пакунок шовку або золотої пряжі вагою близько 240 г’. Із **тюркських** мов запозичені назви: *а(р)ши(н)* (Житомир, 1586; СР, с. 75) (тур. *arşin*, перс. *ärāš* [ЕСУМ I, с. 91]) ‘одиниця виміру довжини: аршин’; *рызы* (Луцьк, 1569; ТУ, с. 141) (п. *ryza*, нім. *Ries*, іт. *rizma*, араб. *rizma* [Br, с. 473]) ‘міра паперу’. Під **польським** впливом з’явилося слово *кга(р)нець*: *меди присъного кга(р)нець за золотъ(х) два взели* (Житомир, 1635; АЖГУ, с. 160) (стп. *garniec* [ЕСУМ I, с. 476]) ‘міра ємності’. Із **литовського** джерела потрапило слово *ко(л)ишъ* (лит. *káušas*) ‘ковш’: *тамъ же*

и гре(ч)ки... сты(р)ть три, в которы(х) мо(г)ло быти копь ко(л)ше(и) тро(х)со(т), тымъ пожаромъ спалили (Луцьк, 1637; СР, с. 262).

Із окреслених вище запозичень у «Словнику XIV–XV ст.» наявні *сума* ‘певна сума грошей, сума’ (1496 р.) [ССУМ 2, с. 401–402] та *фунт* ‘міра ваги, фунт’ (1388 р.) [ССУМ 2, с. 503]. Решта, найімовірніше, проникли в українську мову в XVI–XVII ст.

Запозичення представлені з різних лексико-семантичних підгруп: **назви одиниць ваги:** *луть, фунть, це(т)наръ, шифу(н)ть/шафу(н)ть, литра*; **назви одиниць виміру сипких тіл та рідин (міри об’єму):** *кга(р)нець, ква(р)та, ко(в)шъ, лаштъ, маца, фа(с)ка, тлумокъ, клумо(к), ва(н)тухъ*; **назви одиниць лічби:** *тузинъ, тахеръ* (синоніми), *штука, бохонъ, бунть*, **назви одиниць довжини:** *а(р)ши(н)* тощо.

Не всі в процесі розвитку збереглися в сучасній українській мові. За даними «Словника української мови» залишилися без значних семантичних змін: *бунт* ‘зв’язка, сувій, пачка або тюк якихось матеріалів’ [СУМ 1, с. 256], *кварта* ‘міра рідких і сипких тіл (звичайно трохи більша за літр)’, ‘кухоль’ [СУМ 4, с. 129], *центнер* ‘одиниця ваги в метричній системі мір, що дорівнює 100 кілограмам’ [СУМ 11, с. 197].

Семантичне наповнення низки лексем зазнало трансформацій: у слові *кiви* втрапилася сема ‘міра’ [СУМ 4, с. 158], розширилася семантика в назві *сума* ‘результат додавання двох або кількох величин’, ‘загальна кількість, сукупність чого-небудь’, ‘певна кількість грошей’, на основі лексеми утворилися стійкі вислови: *страхова сума, загинати (загнути) суму, круга сума, сума суменна, у сумі* [СУМ 9, с. 835]; у номені *фунт*, крім уживаного ще в пам’ятках значення ‘міра ваги, що дорівнювала 409,5 г’, розвинулося ‘міра ваги в країнах з англійською системою мір (в Англії, Бельгії та ін.), що дорівнює 453,6 г.’, також з лексемою утворилося кілька фразеологізмів *знати (узнати, пізнати і т. ін.) по чому (почім) фунт лиха, не вартий фунта клоччя, як один фунт* [СУМ 10, с. 653]; у лексемі *фаска* втрапилася сема ‘міра’ й на сучасному етапі слово маркується лише як діалектне зі значенням ‘невеличка діжечка для масла, сиру’ [СУМ 10, с. 567] тощо.

До пасивного пласту стали належати як застарілі назви: *аршин* [СУМ 1, с. 65], *гарнець* [СУМ 2, с. 34] та з маркуванням розмовності – *бухан* [СУМ 1, с. 266].

Із метрологічним значенням використовували поліщуки також предмети домашнього та господарського вжитку: *фаска, ко(в)шъ, тлумокъ, клумо(к), ва(н)тухъ*, які слугували засобами для зберігання речей, рідин тощо.

Отже, оскільки в XVI–XVII ст. ще не існувало єдиної метричної системи, то в пам'ятках виявляємо різноманітні назви на позначення одиниць виміру. Серед іншомовної лексики найбільше виявлено германізмів та латинізмів, котрі найчастіше проникала через польське посередництво, уживаються також запозичення з грецької, тюркських, польської, литовської мов. Причина розгалуженої метрологічної системи (як автохтонні, так і запозичені назви) XVI–XVII ст. пояснюється тим, що переважна кількість одиниць цієї системи вживалася лише з конкретними речами, предметами, рідинами, наприклад, *фаска* використовувалася в основному для виміру масла, *літра* визначала вагу шовку або золотої пряжі, *рызы* – паперу тощо. Із аналізованих вище лексем в активному вжитку збереглися назви *центнер*, *літра*, *сума*, низка перейшла до пасивного фонду або функціонує в сучасних говорах: *клумак*, *кварта*, *фунть*.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

АЖГУ – Акти Житомирського гродського уряду: 1590 рік, 1635 рік / підгот. до вид. В. М. Мойсієнко. Житомир, 2004. 256 с.

АКЖМУ – Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 рр.) / підгот. до вид. М. К. Бойчук. Київ : Наукова думка, 1965. 191 с.

ДМВН – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. : зб. док. / підгот. до вид. В. В. Німчук, В. М. Русанівський та ін. Київ : Наукова думка, 1981. 316 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : у 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Наукова думка, 1982–2012. Т. 1–6.

ЛМ – Литовська Метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / підгот. В. Кравченко ; редкол. : П. С. Сохань (відп. ред.), Г. В. Боряк, М. Г. Крикун та ін. Київ, 2005. 600 с.

СР – Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. Збірник документів і матеріалів / упорядн. Г. В. Боряк та ін. Київ : Наукова думка, 1993. 357 с.

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1977–1978.

СУМ – Словник української мови : в 11 тт. / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980.

ТУ – Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / упорядн. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. Київ : Наукова думка, 1990. 408 с.

BES – Bańkowski A. Etymologiczny słownik języka polskiego. Warszawa, 2000. Т. 1–2.

Br – Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków : Wiedza Powszechna, 1957. 806 s.

ESB – Boryś W. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków : Wydawnictwo Literackie, 2005. 863 s.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. Київ : Наукова думка, 1966. 151 с.
2. Гриценко С. Динаміка лексики української мови XVI–XVII ст. Київ, 2017. 934 с.
3. Історія української мови. Лексика і фразеологія. Київ : Наукова думка, 1983. 743 с.
4. Худаш М. Л. Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст. (На матеріалах Львівського Ставропігійського братства). Київ, 1961. 164 с.
5. Худаш М. Л. Метрологічна термінологія в українській мові кінця XVI – початку XVII ст. (На матеріалах ділових документів Львівського Ставропігійського братства). *Доповіді та повідомлення Львівського педінституту. Серія філологічна*. 1956. Вип. 2, С. 33–36.